

Roman Krawczyk

Historyczne początki starożytnego Izraela : wprowadzenie w problematykę

Forum Teologiczne 3, 7-12

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. ROMAN KRAWCZYK
Wydział Teologii UWM
w Olsztynie

HISTORYCZNE POCZĄTKI STAROŻYTNEGO IZRAELA. WPROWADZENIE W PROBLEMATYKĘ

Słowa kluczowe: Izrael, wyjście z Egiptu, Kanaan, zasiedlenie.

Schlüsselworte: Israel, Auszug aus Ägypten, Kanaan, Besiedelung.

Historia początków starożytnego Izraela jest wciąż przedmiotem dyskusji i formułowania kolejnych hipotez. W świetle źródeł biblijnych Izrael jako naród ('am Jisra'el) wywodzi swoje początki od Abrahama i Sary oraz pozostałych patriarchów (Rdz 12–50). Okres patriarchalny (ok. XIX – poł. XVII w. przed Chr.) oraz okres pobytu w Egipcie (poł. XVII – poł. XIII w. przed Chr.) są w Biblii traktowane jako prehistoria narodu. Wyjście z Egiptu pod wodzą Mojżesza i stopniowe zasiedlanie Kanaanu były początkiem etapu kształtowania się odrębnej świadomości narodowej łączących się pod wpływem różnych czynników plemion izraelskich. Tyle Biblia.¹ Problem jednak pozostaje: czy teksty biblijne o tradycjach patriarchalnych nie są wtórną reinterpretacją, która miała na celu uzasadnienie dawności nabytych praw, wyjaśnienie znaczenia aktualnych instytucji, nazw czy rytuałów? Czy potrzeby terażniejszości nie rzutowały (w duchu metody etiologicznej) na sposób redagowania zdarzeń z zamierzchłej przeszłości? Problem jest o tyle doniosły, że niektóre teksty biblijne taką ewentualność potwierdzają.²

Odkrycia archeologiczne prowadzone od końca XIX w. (np. archiwa z Mari, Nuzi, Alalakh, Ugarit i z El-Amarna) zdawały się potwierdzać dane biblijne i poglądy wielu wybitnych orientalistów (np. W. P. Albright, J. Bright,

¹ Zob. J. Warzecha, *Dawny Izrael*, Warszawa 1995; A. Rabinowich, *Izrael*, Warszawa 1991.

² Np. „Namiot Spotkania” z Księgi Wyjścia (Wj 25–26) został opisany na wzór już istniejącej świątyni jerozolimskiej jako jej historyczny prototyp. Było akurat odwrotnie: wzorem dla opisu owego Namiotu była świątynia w Jerozolimie.

R. de Vaux), którzy przybycie przodków starożytnego Izraela do Kanaanu umieszczali w środkowym okresie epoki brązu, tj. ok. XIX–XVIII w. przed Chr. Doskonałą ilustracją paralelności tekstów biblijnych i danych archeologicznych jest dzieło Rolanda de Vaux pt. *Starożytna historia Izraela od początków do osiedlenia się w Kanaanie*.³

Kolejne badania i odkrycia w znacznym stopniu podważyły te poglądy. Stało się to możliwe dzięki zastosowaniu „metody holistycznej” łączącej elementy metody archeologicznej, socjologicznej oraz uwzględniającej tradycje biblijne dotyczące początków Izraela.⁴ Rezultatem tej metody było ukształtowanie się dwóch grup teorii różniących się nie tyle datowaniem początków Izraela, co odmiennym rozumieniem miejsca, z którego przybyli przodkowie Izraela.

Pierwsza grupa teorii opowiada się za ich przybyciem z zewnątrz Kanaanu, druga reprezentuje pogląd, że miejscem ich pochodzenia jest właśnie Kanaan. Dokonajmy krótkiego przeglądu tych teorii.

W teorii mówiącej o przybyciu Izraelitów do Palestyny z zewnątrz Kanaanu, główny problem polega na trudności określenia sposobu tego wejścia: dokonał się on drogą podboju (za czym opowiadają się uczeni amerykańscy), czy na drodze pokojowej sukcesji infiltracji (co dominuje w poglądach uczonych niemieckich). Hipoteza podboju znajduje silne oparcie w danych biblijnych, przede wszystkim w dwunastu pierwszych rozdziałach Księgi Jozuego. Wymowa tych tekstów jest taka, że miasta kananejskie zostały podbite przez wojowników Jozuego w ramach jednej, prowadzonej sukcesywnie kampanii wojskowej. Świadectwa archeologiczne zdają się potwierdzać tę wersję, ale tylko w wypadku dwóch miast: Chacor i Betel (są tam zniszczenia datowane na XIII w. przed Chr.). W wypadku innych miejsc, które są wzmiankowane w Księdze Jozuego jako podbite przez Jozuego, archeologia nie potwierdza wersji biblijnej. Można tu przytoczyć tytułem przykładu biblijne opisy zdobycia Jerycha i Ha'aj (Ai). Archeologia nie potwierdza istnienia w Jerycho murów obronnych, a w Ha'aj nawet zasiedlenia go (w obu wypadkach chodzi o okres wejścia Izraelitów do Kanaanu według wersji biblijnej). Intencje autora (redaktora) Księgi Jozuego stają się jasne, gdy zwróci się uwagę na fakt, że do zdobycia miasta Ha'aj, liczącego – jak czytamy w tekście Joz 8,25 – dwanaście tysięcy mieszkańców, Jozue wysłał spośród swojej armii aż trzydzieści tysięcy wojowników (Joz 8,3). Trzeba więc zgodzić się z opinią W. Michniewicza, który napisał: „Dwa znane przykłady ufortyfikowanych miast nie są

³ Tytuł oryginału francuskiego: *Histoire ancienne d'Israel, des origines à l'installation en Canaan*, Paris 1971; R. de Vaux, *Histoire ancienne d'Israel. La periode des Juges*, Paris 1973.

⁴ Por. E. Otto, *Sozialgeschichte Israels. Probleme und Perspektiven*, BZ 15 (1981), s. 87–92; N. P. Lemche, *On Sociology and the History of Israel*, BZ 21 (1983), s. 48–58; E. Otto, *Historisches Geschehen – Überlieferung – Erklärungsmodell*, BZ 23 (1984), s. 63–80.

wystarczającym argumentem, aby obronić całą ideę teorii podboju, skoro wszystkie archeologiczne świadectwa zgromadzone aż po dzień dzisiejszy mówią o małych wioskach pozbawionych jakichkolwiek fortyfikacji. Prawdopodobnie nie potrzebowały ich: być może dlatego, że nie było «konkwistadorów», przeciwników pragnących podboju. A zatem teoria podboju jako absolutnie pewny, jedyny i historycznie sprawdzalny model interpretacji tekstów biblijnych, tak jak one zostały zaprezentowane w Księdze Jozuego, winna być poddana rewizji».⁵ Podobną opinię prezentuje francuski badacz André Lemaire: „Przypisanie całego zniszczenia wszystkich miast kanańskich Jozuemu wydaje się błędnym uogólnieniem”.⁶ Trzeba więc przyjąć, że zdobywanie Kanaanu nie było dziełem jednego zwycięskiego pochodu, lecz procesem stopniowej infiltracji Izraelitów oraz ich powolnego mieszania się z pierwotnymi grupami etnicznymi i wcielania ich do swojej wspólnoty teokratycznej. Z biegiem lat historyczne szczegóły wydarzeń zaczęły się zacierać, zaczęto je idealizować i upiększać. Bardziej prawdopodobna niż hipoteza „podboju” jest zatem teoria infiltracji.⁷ Według niej „źródła pochodzenia Izraela należy szukać wśród wędrujących klanów seminomadów, które na drodze pokojowej «przeniknęły» z pustyni do Kanaanu, a następnie osiedliły się w niezajętej, górzystej części kraju. W rezultacie długo trwającego procesu uległy one skonsolidowaniu przez grupę czcicieli Boga Jahwe, którzy również weszli do Kanaanu w tym samym czasie z pustyni i – prawdopodobnie – z Egiptu jako luźno powiązane stowarzyszenie różnych pokoleń. Te półnomadyczne grupy zaludniające teren górzysty, jednocząc się ze sobą coraz ściślej, wzrosły wystarczająco w siłę, aby zdobyć dominację nad resztą kraju, tzn. nad gęsto zaludnionymi nizinami, co się dokonało w okresie monarchii”.⁸ Zaletą tej hipotezy jest to, że w znacznym stopniu pozwala ona zharmonizować ze sobą dane biblijne i pozabiblijne. Generalnie przyjmuje się dziś, że wyjście Izraelitów z Egiptu nie miało charakteru jednorazowego, „procesjonalnego”, jak to sugeruje dość wyraźnie Księga Wyjścia, lecz był to typowy dla tamtej epoki, trwający latami proces stopniowego, pokojowego przenikania grup izraelskich do Kanaanu. Nie tylko zresztą izraelskich. Czytamy w Księdze Wyjścia: *I wyruszyli synowie Izraela z Rames ku Sukkot w liczbie około sześciuset tysięcy mężów pieszych, prócz dzieci. Także wielkie mnóstwo cudzoziemców wyru-*

⁵ W. Michniewicz, *Teorie dotyczące początków Izraela*, Studia Teologiczne, 16 (1998), s. 6.

⁶ A. Lemaire, *Historia początków starożytnego Izraela: nowe kierunki badań*, RBL 40 (1987) nr 2, s. 99.

⁷ A. Alt, *Erwägungen über die Landnahme der Israeliten und Palästina*, Palästinajahrbuch 35 (1939), s. 8–63; tegoż autora, *The Settlement of the Israelites in Palestine*, w: A. Alt, *Essays on Old Testament History and Religion*, Sheffield 1989, s. 133–169; V. Fritz, *Conquest or Settlement? The Early Iron Age in Palestine*, BA 50 (1987), s. 84–100.

⁸ W. Michniewicz, *Teorie dotyczące początków Izraela*, s. 7.

szły z nimi, nadto owce i woły i olbrzymi dobytek (Wj 12,37–38). Izraelitów nie łączyła jeszcze na tym etapie wyraźna świadomość własnej tożsamości etnicznej. Kształtowała się ona powoli, a poprzedzała ją pokojowa koegzystencja z grupami ludności nieizraelskiej (Madianici, Gibeonici, Kenici – zob. Lb 25; Joz 9; Sdz 4,11; 1 Sm 15,6). Właśnie to współistnienie z „obcymi” (zob. Joz 8,33–35) było jednym z czynników, który z czasem wyznaczał potrzebę podkreślenia własnej odrębności jako warunku kulturowego przetrwania. Dokładne odtworzenie procesu wyodrębniania się ludności izraelskiej spośród innych grup etnicznych, jako grupy etnicznie i kulturowo jednorodnej, pozostaje wciąż zadaniem dla biblistów, orientalistów i archeologów. Najprawdopodobniej dużą (jeśli nie istotną) rolę w tym procesie odegrał czynnik religijny – wiara w jednego Boga Jahwe. Kult Jahwe i wspólne miejsce tego kultu – sanktuarium, były podstawowym czynnikiem integrującym rozproszone grupy Izraelitów. Łączenie się w obliczu zagrożenia ze strony wrogów, dodatkowo funkcjonowało jako czynnik integracyjny. Rolę czynnika religijnego potwierdza szereg tekstów z Księgi Jozuego. Z tekstu tej Księgi (8,30–31) dowiadujemy się, że po zdobyciu miasta Ai *Jozue zbudował ołtarz dla Jahwe, Boga Izraela, na górze Ebal, jak rozkazał Mojżesz, sługa Jahwe, synom Izraela i jak napisano w księdze Prawa Mojżesza: ołtarz z kamieni surowych, nie ociosanych żelazem. Na nim złożono dla Jahwe ofiary uwielbienia i pojednania.* Rolę integracyjną czynnika religijnego podkreśla kolejny tekst Księgi Jozuego: *Jozue zgromadził w Sychem wszystkie pokolenia Izraela. Wezwał też starszych Izraela, jego książąt, sędziów i zwierzchników, którzy się stawili przed Bogiem. Jozue przemówił wtedy do całego narodu: Tak mówi Jahwe Bóg Izraela [...] I odrzekł lud Jozuemu: Bogu naszemu, Jahwe, chcemy służyć i głosu jego chcemy słuchać [...] Zawarł więc Jozue w tym dniu przymierze z ludem i nadał mu ustawę i nakaz w Sychem. Jozue zapisał te słowa w księdze Prawa Bożego (Joz 24,1–2.25–26a).*

Omówiliśmy teorie opowiadające się za przybyciem przodków Izraela spoza granic Kanaanu. Druga grupa teorii opowiada się za pochodzeniem Izraelitów „z wewnątrz” kraju; Izrael jako naród nie przybył do Kanaanu, lecz wyłonił się z ludności tubylczej, kananejskiej. Problemem pozostaje, w jaki sposób się to dokonało. Na uwagę zasługują dwie charakterystyczne hipotezy, według których narodziny Izraela są wynikiem społecznych i politycznych przemian społeczeństwa palestyńskiego. Hipotezy te posługują się metodą bardziej socjologiczną niż archeologiczną.

Pierwsza z tych hipotez udowadnia, że głównym czynnikiem, który wpłynęła na wyłonienie się nowego ludu, była „rewolucja chłopska”.⁹ Jej pod-

⁹ N. K. Gottwald, *The Tribes of Yahweh. A Sociology of the Religion of Liberated Israel 1250–1050 B.C.E.*, New York 1979.

łoże miało charakter społeczno-polityczny. Niższe warstwy ówczesnego społeczeństwa kananejskiego były zmuszane do płacenia danin i podatków na rzecz arystokracji kananejskiej oraz na faraona, który po roku 1200 przez pewien czas sprawował zwierzchnictwo nad Palestyną.¹⁰ Ta sytuacja spowodowała, że grupy mieszkańców rozczarowane tą sytuacją stopniowo wycofywały się w górzyste partie kraju niedostępne dla wojsk kananejskich miast-państw. Twórcy tej hipotezy sądzą, że korzeni Izraela trzeba szukać właśnie wśród tych rodzimych mieszkańców Kanaanu, „uciekierów” na tereny górzyste. Niektórzy zwolennicy tej hipotezy przyjmują, że niepokoje społeczne spowodowane uciskiem przekształciły się w rewoltę chłopską przeciwko arystokracji kananejskiej. Źródła biblijne nie potwierdzają takiego twierdzenia. Natomiast są w Biblii teksty, które rzeczywiście mówią o migracji w górzyste tereny kraju, tyle że chodzi o migrację grup izraelskich (dom Józefa, pokolenia Efraima i Manasses), a nie kananejskich. Oto tekst z Księgi Jozuego: *Wtedy odpowiedzieli synowi Józefa: Góra nam nie wystarcza, lecz wszyscy Kananejczycy, mieszkający w nizinie mają rydwany żelazne [...] Odpowiedział Jozue domowi Józefa, Efraimowi i Manassesowi: Ty jesteś ludem licznym i masz wielką siłę. Otrzymałeś tylko jeden los. Otrzymałeś kraj górzysty i zalesiony: powinieneś go wykarczować i jego granice zająć, Kananejczyków zaś musisz wypędzić i jego granice zająć, chociaż posiadają rydwany żelazne i są silni* (Joz 17,16a.17–18). W świetle tego tekstu trudno przyjąć, że Izrael „wyłonił się” z miejscowych Kananejczyków, chociaż świadectwa archeologiczne nie wykluczają tej możliwości. Wiele znalezisk archeologicznych nosi znamiona kultury izraelskiej, ale także kananejskiej, co pozwala szukać korzeni izraelskich wśród rodzimych mieszkańców Kanaanu. Rodzi się jednak drugi problem, którego ta hipoteza nie wyjaśnia: co przyczyniło się do zintegrowania się różnych grup ludnościowych, które wytworzyły w efekcie pokolenia izraelskie? Czynniki społeczne i polityczne, jak wymieniony wyżej ucisk podatkowy, ale także inne (susza, zmierzch dominacji egipskiej w Kanaanie, okres kryzysu w handlu i inne), nie wydają się być przyczyną wystarczającą. Interpretację socjologiczną trzeba uzupełnić (nie odrzucić, tylko uzupełnić!), jak stwierdziliśmy, czynnikiem religijnym, a to w zasadniczy sposób osłabia hipotezę rewolucji chłopskiej jako przyczyny zasadniczej.

Druga teoria wyjaśniająca genezę Izraelczyków jako pochodzących „z wewnątrz” Kanaanu wyprowadza ich spośród Kananejczyków zajmujących się

¹⁰ Por. J. Weinstein, *The Egyptian Empire in Palestine: A reassessment*, BASOR 241 (1981), s. 1–28; N. Naaman, *Economic Aspects of the Egyptian Occupation of Canaan*, IEJ 1 (1981), s. 172–185; R. Gonen, *Urban Canaan in the Late Bronze Age Period*, BASOR 253 (1984), s. 61–73.

pasterstwem.¹¹ Izraelczycy to pierwotni Kananejczycy, którzy zajmowali się pasterstwem, a z czasem, po osiedleniu się w małych wioskach na terenach wyżynnych kraju, stali się hodowcami bydła. Cały ten proces uwarunkowany był splotem różnych czynników: wewnętrznych i zewnętrznych, politycznych i ekonomicznych. Teoria o Izraelitach jako „pasterskich Kananejczyków” pozostaje wciąż nie rozstrzygnięta. Główny problem sprowadza się do jej uzgodnienia ze świadectwem Biblii, która zawsze zakłada istotną różnicę między Izraelitami a rodzimymi mieszkańcami Kanaanu. Na obecnym etapie badań należałoby przyjąć, że Izraelici są niewątpliwie spokrewnieni etnicznie z zachodnio-semicką ludnością, która zdominowała Palestynę i wschodnie obszary nad Morzem Śródziemnym już przed 1200 r., a czynnikiem, który w decydującym stopniu wpłynął na to, że przekształcili się w świadomy swej odrębności kulturowej naród zwany Izraelem, była odmienność religijna. Decydujące znaczenie wypada przypisać czynnikowi religijnemu również dlatego, że wiązał się on z pewnymi podstawowymi regułami życia społecznego (por. Dekalog).¹²

ZUSAMMENFASSUNG

Geschichtliche Anfänge des altertümlichen Israels werden in der Wissenschaft immer noch lebhaft diskutiert. Im Licht der biblischen Daten stammt Israel als Volk von Abraham und Sara sowie der anderen Patriarchen. Diese Periode wird als die sog. Vorgeschichte Israels bezeichnet. Dagegen wird der Auszug aus Ägypten unter der Führung Moses und die sukzessive Besiedlung Kanaans als der Beginn des staatlichen Bewusstseins Israels angesehen.

Die archäologischen Untersuchungen und Entdeckungen stellen die bisherigen Meinungen über die Anfänge Israels in Frage.

Bezüglich der geschichtlichen Anfänge Israels zeigen die heutigen Forscher unter Anwendung der „historischen Methode“ zwei Hypothesenarten auf. Eine Gruppe plädiert für das Kommen der Israeliten von Auswärts nach Kanaan, die andere dagegen meint, dass Kanaan der Herkunfts-ort der Israeliten ist. Der Verfasser des vorliegenden Artikels vergleicht die beiden Theorien.

¹¹ Główni propagatorzy tej hipotezy to: I. Finkelstein, *The Emergence of Early Israel: Anthropology, Environment and Archaeology*, JAOS 110 (1990), s. 677–686; T. L. Thompson, *Palestinian pastoralism and Israels Origins*, SJOT 6/1 (1992), s. 1–13.

¹² Zob. R. Krawczyk, *Dekalog – kodeks etyki społecznej Starego Testamentu*, Siedlce 1994.